

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O’RGANILISHI MASALALARI” mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

BÜYÜK ÖZBEKÇE-TÜRKÇE SÖZLÜK’TE HALK BİLİMİYLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Huseyin BAYDEMİR,

F.f. doktori, professor,

Otaturk universiteti qoshidagi Turkshunoslik ilmiy tadqiqotlari instituti direktori
(Turkiya)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15292473>

Özet. Bu bildiride Dr. Nursan Ildırı ile birlikte yazdığımız ve matbaada basılmak üzere olan Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük’te halk bilimiyle ilgili kavramlar incelenmiştir. Önce Özbekçe ve Türkçe arasındaki sözlüklerden bahsedilmiş daha sonra asıl konuya geçilmiştir. Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük’te halk bilimi ile ilgili kavramlar hb. kısaltmasıyla kodlanmıştır. Sözlükte bu şekilde kodlanmış yaklaşık 1000 kavram mevcuttur. Bu bildiride bahsi geçen kavramlar halk biliminin alt alanlarına göre sınıflandırılmıştır. Ayrıca bahsi geçen Özbekçe kavramlara Türkçe karşılıkların nasıl verildiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük, halk bilimi, folklor, kültür, dil.

Abstract. In this report, the vocabulary of folklore in the Great Uzbek-Turkish Dictionary, which we prepared together with Dr. Nursan Ildırı and is about to be printed, has been examined. First, the dictionaries between Uzbek and Turkish were mentioned and then the main topic was moved on to. The vocabulary of folklore in the Great Uzbek-Turkish Dictionary was coded with the abbreviation hb. There are approximately 1000 lexical units coded in this way in the dictionary. In this report, the vocabulary mentioned has been classified according to the sub-fields of folklore. In addition, it has been emphasized how the Turkish equivalents were given to the mentioned Uzbek concepts.

Keywords: Uzbek Turkish, Türkiye Turkish, Great Uzbek-Turkish Dictionary, folklore, culture, language.

Аннотация. В этом отчете был рассмотрен словарный запас фольклора в Большом узбекско-турецком словаре, который мы подготовили совместно с доктором Нурсаном Илдыры и который вот-вот будет напечатан. Сначала были упомянуты словари между узбекским и турецким языками, а затем была перенесена основная тема. Словарный запас фольклора в Большом узбекско-турецком словаре был закодирован аббревиатурой hb. В словаре имеется около 1000 лексических единиц, закодированных таким образом. В этом отчете упомянутый словарный запас был классифицирован в соответствии с подобластями фольклора. Кроме того, было подчеркнуто, как турецкие эквиваленты были даны упомянутым узбекским понятиям.

Ключевые слова: узбекский, турецкий, Большой узбекско-турецкий словарь, фольклор, культура, язык.

Özbekistan’ın bağımsızlığından sonra Özbekçe-Türkçe sözlükler hazırlanmaya başladı. 1993 yılında bu alanda iki ayrı çalışma yayımlandı. Biri Berdak Yusuf tarafından hazırlanan *Turkcha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-turkcha lug‘at* ve diğeri

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Nizomiddin Mahmud ile Ertuğrul Yaman tarafından birlikte hazırlanan *Turkcha-o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at* adlı sözlüklerdir. Her iki sözlük de daha sonra Türkiye'de tekrar basıldı (Yusuf ve Tulum 1994; Yaman ve Mahmud 1998). Bu iki sözlük hem alanda ilk olmaları hem de Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe olmaları yüzünden doğal olarak belli bir söz varlığıyla sınırlandırılmıştır. Daha sonra 2016 yılında Emek Üşenmez, Saidbek Boltabayev ve Gülşah Tuğlacı tarafından *Özbekçe-Türkçe Sözlük* yayımlandı. Yayımlandığı tarihten itibaren bu alandaki en temel kaynak olan bu sözlük, söz varlığı açısından öncekilere göre çok daha kapsamlıdır. Fakat bu sözlükte de madde başlarında seçme yapıldığı ve deyimlere çoğunlukla yer verilmediğinden, metin çevirenler için kapsamlı bir sözlük ihtiyacı hâlen devam etmekteydi. Bu vesileyle 2017 yılının başlarında Üniversitemizde aynı Bölümden meslektaşım Dr. Nursan İldırı ile birlikte, Özbek Türkçesinin bütün söz varlığını kapsayan ve bu cümleden deyimleri de içeren bir sözlük hazırlamaya giriştik. Çalışmayı 2022 yılının Şubat ayında bitirdik ve yayımlanması için Türk Dil Kurumuna teslim ettik. Hakemlik süreci tamamlandı, Kurumun ilgili Kurullarında basımı onaylandı ve bu günlerde matbaada basılması beklenmektedir. Biz çalışmamızı bitirip yayınevine gönderdikten yaklaşık iki yıl sonra Hikmet Koraş, Fatma Açık ve Zamira Öztürk tarafından *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük* adlı bir çalışma daha yayımlandı (2023). Bu çalışmada da madde başları seçilerek oluşturulduğu ve deyimlere sınırlı oranda yer verildiği için daha kapsamlı sözlük ihtiyacı hâlen devam etmektedir.

Tarafımızca hazırlanmış olan *Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük*'te 41.460 madde başı vardır. Madde başları içinde 55.000'in üzerinde birleşik ad, birleşik fiil, dua, beddua, deyim vb. kalıp sözler olmak üzere toplamda 100.000'e yakın sözlük birimi bulunmaktadır. Bu sözlük birimleri, gerçek ve mecaz anlamlarıyla birlikte 300.000 civarında anlam içermektedir. Ayrıca bu anlamları pekiştirecek 15.000'e yakın örnek cümle ve ifade yer almaktadır.

Sözlükte madde başı olan kelimelerin alan bilgisi de verilmiştir. Kelime türü bilgisinin hemen ardından kısaltmayla gösterilmiştir. Edebiyat (*ed.*), halk bilimi (*hb.*), matematik (*mat.*), mimarlık (*mim.*), spor (*sp.*) vb. olmak üzere sözlükte toplam 62 alan adı bilgisi yer almaktadır. Bu bildiriye konu olan halk bilimiyle ilgili madde başı sayısı 927'dir. Madde içinde yer alan kavramların alan bilgisi yazılmamıştır. Madde içi söz varlığı da ilave edildiğinde halk bilimiyle ilgili söz varlığı sayısı yaklaşık bin civarına çıkmaktadır.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Halk bilimi kadroları çok geniştir. Ulaşım, konut, dokumacılık, giyim-kuşam, mimarlık, müzik, spor, zanaatkârlık, halk edebiyatı vs. birçok alan halk bilimi kadroları arasında yer almaktadır. Halk bilimiyle ilgili çalışmalara bu kadroların tamamı dâhil edilir ama sözlükçülükte durum farklıdır. Sözlükçülükte, halk bilimi kadroları arasında yer alan her bir alan bilgisinin ayrı ayrı verilmesi esastır. Örneğin *surnay* (zurna) sözcüğü halk müziği alanına ait bir sözlük birimidir. Halk müziği ise halk bilimi kadroları arasında yer almaktadır. Öyleyse sözlükte *surnay* (zurna) sözlük biriminin alan bilgisi halk bilimi (*hb.*) olarak mı yoksa müzik (*müz.*) olarak mı verilmelidir? Sözlükçülüğe göre alt başlık esas alınacağı için ilgili sözcüğün alan bilgisi müzik (*müz.*) olarak verilir. *Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük*'te de bu kurala uyulduğu için halk bilimiyle ilgili madde başı sayısı 927'de kalmıştır.

Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük'te etnografik materyaller, mutfak ve yemek kültürü, oyun-oyuncak ve eğlence kültürü, giyim-kuşam ve süs, halk hekimliği, halk inanışları ve uygulamalar, gelenek-görenek ve merasimler, geçim kaynakları-meslekler ve zanaatkârlık, ölçme ve ağırlık birimleri ve ayrıca halk edebiyatına ait söz varlığı *hb.* (halk bilimi) kısaltmasıyla kodlanmıştır:

Etnografik materyale ait söz varlığına örnekler: *abzal, angishvona, belanchak, beldov, beshik, boytuzoq, bulbulak, bulg'ovich, chakas, chakich, chuv, damcho'p, damgir, dasta, dazgil, dikkak, dorpech, gazan, go'psangi, gupsarhakkor, xontaxta, xurjun, kavush, jig'ovul, jumurkachkil, ko'nak, ko'zmunchoq, matrap, obkash, o'g'ir, qovuz, qo'ltegirmon, rapida, sandal, uzangi.*

Mutfak ve yemek kültürüne ait söz varlığına örnekler: *achchiq-chuchuk, ashtak-pashtak, atala, ayron, baqaloq, beshbarmoq, bodroqqand, bo'g'irsoq, bublik, chakka, chalpax, cho'zma, dimlama, do'lma, farmuda, gijda, go'shtqo'ydi, gulyash, halim, hasip, holva, ikrajizza, kabob, kulchatoy, kurdik, lag'mon, liqliq, manpar, moshxo'rda, moxora, nisholda, norin, og'iz, pashmak, patir, qazi, qimron, rusta, somsa, sumalak, shirxo'rda, sho'rdanak, tolqon, tuppa, tuxumbarak, ugra, umoch, uzma, varaqi, yorma, zira-piyoz.*

Oyun-oyuncak ve eğlence kültürüne ait söz varlığına örnekler: *achipti, achom-achom, arg'imchoq, ayiqbozlik, aylanmachoq, bekinmachoq, beshqarsak, chavandoz, chavgon, chikka, chillak, cho'qqara, chuv, damka, darrasoldi, dim, dim-dim, dol, ganak, halala-hashtu, janda, jazoyir, lanka, lazgi, mindi-mindi, nasr, norim-norim, olchi, onaboshi, oqizoq, oshiq, ot-otakam, pukka, qalandar, qorbo'ron, qubba, solim, soqqa, shatranj, tanovar, tavkar, tortishmachoq, tovva, toydi, to'ptosh, uloq, yonyo'rg'a, zangila, zot.*

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Giyim-kuşam ve süse ait söz varlığına örnekler: *amoma, aravak, bargak, beshmat, bibishak, boshtuzi, bo'yintumor, chachvon, chakmon, chaqmoqi, telpak, chodra, cho'girma, cho'lpi, dakana, durra, gajak, jamalak, jevak, jig'a, jubba, kebanak, kuloh, kulta, mursak, naycha, nimcha, nozigardon, osmado'zi, oyboldoq, paranji, peshonabog', pilik, pochapo'stin, qasava, qashqarboldoq, qorinbog'ich, qo'ltiq tumor, qo'tos, salla, salla-chopon, sarandoz, sarso'zan, sochbog', sochpopuk, tillaqosh, xapamat, xol, yaktak, yenglik, zarkokil, zebigardon.*

Halk hekimligine ait söz varlığına örnekler: *afsunchi, afsungarlik, badik, badikxon, dog'lamoq, dudlama, dudxona, duotuzi, duoxonlik, emchi, emi-dimi, qilmoq, ezibichki, isiriqchilik, joyli, kinnachi, kinnachilik, kinnalamoq, ko'chiriq, qaytariq, qoqimchi, qoqindi, qoqiq-suquq, qoqirim, qoriq, qov, qushnoch, qushnochlik, sannamoq, sargardon, suqlamoq, tumor, tutatqi.*

Halk inanişları ve uygulamalara ait söz varlığına örnekler: *alam, alas-alas, alaslamoq, alvasti, atavizm, boyg'oz, chilton, dangana, devband, en, enchi, fol, folbinlik, ismli, issiq-sovuq, kinna, obdastagardon, qorxat, raml, yuk, yuvg'uchi.*

Gelenek-görenek ve merasimlere ait söz varlığına örnekler: *arafagarchilik, bakovul, beshikkerti, betochar, boychechak, charlar, chimildiq, choyxona, darveshona, halfana, hashar, ichkuyov, idishqaytti, kelinsalom, kelintushdi, kiryuvdi, lozimomada, navro'zlik, nikoh, oqsolar, o'girmoq, qoryog'di, quda, chaqiriq, quloqcho'zma, sayil, sep, sochiq, sovchi, supraqoqdi, shanbalik, tanga-sochiq, tavan, taxurar, to'kma, to'qqiz-to'qqiz, to'yboshi, tug'uruq, unashtirish, undovchi, uyko'rar, xudoyi, yanga, yigirma, yig'ichi, yirtish, yuzko'rdi.*

Geçim kaynakları-meslekler ve zanaatkârliğa ait söz varlığına örnekler: *asalarichilik, aspijallob, aspijalloblik, attorlik, baxyado'z, bedanabozlik, chilangar, chilangarlik, chinnisozlik, chinoqchilik, chuymoq, dam, damgarlik, degrez, do'non, dukchilik, dupoya, etikdo'zlik, hakkoklik, jomado'zlik, miskarlik, namatchilik, naqqoshlik, sinchi, sinchilik, siniqchilik.*

Ölçme ve ağırlık birimlerine ait söz varlığına örnekler: *barmoq, chaksa, chaqirim, chorak, dahsar, nimcha, olchin, pud, qadoq, qafas, suyam, tosh.*

Halk edebiyatına ait söz varlığına örnekler: *afsona, alla, alp, anqo, asatir, askiya, aylanay, aytishuv, badihago'ylik, baxshilik, chodirjamol, chodirxayol, cho'pchak, diydiyo, doston, ertak, fabulat, go'rso'xta, humo, huyya, jirov, jodugar, jumboq, korfarmon, latifa, lof, lo'tti, lo'ttibozlik, maqol, masxaraboz, memorat, naql, o'lan, o'xshatdim, pari, payrov, qarg'ish, qissaxonlik, qiziqchi, qo'g'irchoq, qo'g'irchoqbozlik, rivoyat, terma, topishmachoq, xalfa, yalla, yor-yor.*

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük'te Özbek Türkçesindeki halk bilimiyle ilgili kavramların Türkiye Türkçesine ait karşılıkları üç şekilde karşımıza çıkmaktadır:

1. Bahsi geçen kültürel değer her iki sahada da mevcut olduğu ve her iki lehçede de aynı adın kullanıldığı durum.

2. Bahsi geçen kültürel değer her iki sahada da mevcut olduğu ama iki lehçede farklı adın kullanıldığı durum.

3. Bahsi geçen kültürel değer Türkiye'de olmadığı dolayısıyla Türkiye Türkçesinde de bir karşılığının bulunmadığı durum. Bu durumda ister istemez tanım yapılmak zorunda kalınmıştır.

Bu üç maddeyle ilgili örnekler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

	Özbek Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Açıklama
1	ayron beshik dev do'lma fol	ayran beşik dev dolma fal	<i>Kültürel ve dilsel birliği yansıtan örnekler. Kelimelerin anlamdaş yönü kültürel birliğe, sestış yönü ise dilsel birliğe işaret etmektedir. Söyleyişte fonetik farklılıkların olması önemli değildir.</i>
2	angişvona atala bekinmaçoq haşar xurjun	yüksük un çorbası saklambaç imece heybe	<i>Kültürel birliği yansıtan örnekler. Yaklaşık bin yıllık uzun bir zaman diliminde lehçeler arasında ister istemez belli bir derecede farklılaşma söz konusudur.</i>
3	ko'nak manpar beshqarsak	İçinde kırmız saklanan büyük deri torba. Ana maddesi küçük küçük dilimlenmiş yufka olan, yumurtalı, etli, sebzeli yerel bir sulu yemek. Alkış ve ritmik insan sesleriyle oynanan erkek oyunu. Özbek halk edebiyatında, iki kişinin karşılıklı olarak atışmasına dayalı bir tür. Atışma şiirle değil, karşılıklı	<i>Bu örnekler Türk halkları arasında zamanla kültürel farklılıkların da ortaya çıktığını göstermektedir. Bu durum yaklaşık bin yıllık ayrılık ve farklı kültürlerle etkileşimler sonucu meydana gelmiştir.</i>

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

lof	konuşmayla yapılır. Atışmada daha çok abartmak, daha büyük yalan söylemek esastır.	
mushkulkushod	Kadınların müşküllerini gidermek için belli zamanlarda bir evde toplanılarak bazı kıssaların okunması ve dua edilmesi merasimi.	

Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük'te aşğıdaki örnekte olduğı gibi madde içlerinde de halk bilimiyle ilgili söz varlığına yer verilmiştir. Bu şekilde aynı geleneğın farklı boyutlarının bir arada görülebilmesi sağlanmıştır:

charlar Düğünden sonra gelin ve damadın şerefine dünürlerin evinde verilen ilk ziyafet. **bog' charlar** düğünden sonra gelen ve damadın şerefine bahçede verilen ziyafet **kelin charlar** gelinin, düğünden sonra kendi babasının evine ilk davet edilmesi üzerine verilen ziyafet **kuyov charlar** damadın, düğünden sonra kaynatasının evine ilk davet edilmesi üzerine verilen ziyafet **quda charlar** dünürlerin ilk davet edilmesi üzerine verilen ziyafet

Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük'e deyimler, dualar, kargışlar vb. kalıp sözler de alınmıştır. Madde başı olan kelimenin bütün anlamları yazıldıktan sonra, madde içinde abecesel sıra ile en son deyimler vb. kalıp sözlere yer verilmiştir. Sözlüğün hacmini gereksiz yere artırmamak için, varyant olan deyimlerin farklı kelimeleri yay ayrıç içinde yazılmıştır. Örneğın **boshni xam qilmoq** ya da **kallani xam qilmoq** deyimleri varyant olduğı için kısaca **boshni (kallani) xam qilmoq** şeklinde yazılmış ve anlamı bir kere verilmiştir. Hangi maddenin içine yerleştirilmişse diğeri yerlerden oraya göndermeler yapılmıştır. Yay ayrıç içindeki kısım yalnız kendinden önceki tek sözcüğün alternatifidir. Mesela **surat bo'lib qolmoq** ve **surat bo'lib qotib qolmoq** deyimleri varyanttır. Bu varyantlar sözlükte şu şekilde yazılmıştır: **surat bo'lib (bolib qotib) qolmoq**. Bu yöntem, çok varyantlı deyimlerin yazımında ve sözlüğün hacminin artırılmaması bakımından önemli derecede avantaj sağlamıştır. Örneğın *oyog'iga bolta urmoq, ildiziga bolta urmoq, tagiga bolta urmoq, tomiriga bolta urmoq, oyog'iga bolta qo'ymoq, ildiziga bolta qo'ymoq, tagiga bolta qo'ymoq, tomiriga bolta qo'ymoq, oyog'iga tesha urmoq, ildiziga tesha urmoq, tagiga tesha urmoq, tomiriga tesha urmoq, oyog'iga tesha qo'ymoq, ildiziga tesha qo'ymoq,*

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

tagiga tesha qo‘ymoq, tomiriga tesha qo‘ymoq deyimlerinin hepsi bir varyanttir ve bunların tamamı sözlükte şu şekilde yazılarak kısaltılmıştır: **oyog‘iga (ildiziga, tagiga, tomiriga) bolta (tesha) urmoq (qo‘ymoq)**.

Ko‘ngilga yaqin olmoq; ko‘nglini yaqin tutmoq örneğinde olduğu gibi deyimlerin varyantları yay ayrıç yöntemiyle gösterilemediği durumlarda, varyantlar art arda yazılarak noktalı virgülle ayrılmıştır.

Deyimlerin anlamları yazılırken elden geldiğince Türkiye Türkçesindeki varyantları verilmeye çalışılmıştır. Varyantının tespit edilemediği durumlarda anlamı yazılmıştır. Örneğin:

alifni kaltak deyolmaslik elifi görse mertek sanmak
bir qoshiq suv bilan yutsa bo‘ladigan bir içim su
do‘ppini almaştirgandek tereyağından kıl çeker gibi
eti sizniki, suyagi bizniki eti sizin kemiği bizim
qordan qutulib yomg‘irga tutilmoq yağmurdan kaçarken doluya tutulmak
olma pish og‘zimga tush armut piş, ağzıma düş
o‘tga (olovga) kerosin sepmoq yangına körükle gitmek
pichoq borib suyakka qadalmoq bıçak kemiğe dayanmak
six ham kuymasın kabob ham ne şiş yansın ne kebab
so‘qir ko‘zga surma kel başa şimşir tarak

Sözlükte atasözlerine yer verilmemiştir fakat bazen atasözleri örnek cümle olarak kullanılmıştır. Bu durumda yay ayrıç içinde atasözü olduğu belirtilmiştir:

qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimaydi “karga karganın gözünü oymaz; it itin kuyruğuna basmaz” (*atasözü*).

Kaynaklar:

1. Baydemir, Hüseyin; Ildırı, Nursan (2025). *Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Matbaa sürecinde).
2. Koraş, Hikmet; Açık, Fatma; Öztürk, Zamira (2023). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
3. Mahmud, Nizomiddin ve Yaman, Ertug‘rul (1993). *Turkcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-turkcha lug‘at*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti.
4. Üşenmez, Emek, Boltabayev, Saidbek ve Tuğlacı, Gülşah (2016). *Özbekçe - Türkçe Sözlük*. (Ed. Emek Üşenmez). İstanbul: TDV Yayınları.
5. Yaman, Ertug‘rul ve Mahmud, Nizamiddin (1998). *Özbek Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK Yayınları.
6. Yusuf, Berdaq (1993). *Turkcha- o‘zbekcha va o‘zbekcha-turkcha lug‘at*. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
7. Yusupova, Nasiba (2018). *Türkçe - Özbekçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.